

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات ۴۵ - ۵۸

معافیت از کیفر در فقه اسلامی؛ میانکنشی اخلاق، تربیتی و حقوقی

زهرا جمادی^۱

محمود مالمیر^۲

محمد رضا شادمان فر^۳

چکیده

یکی از اهداف جرم‌شناختی کیفر، هدف‌گیری اصلاح اجتماعی و تربیت مجرم می‌باشد به علاوه که کاهش آثار جرم هم مورد نظر است. همچنین تجربه نشان داده است که کیفرگرایی بیش از اندازه و افزودن به شمار پیروان حقوق کیفری که خواه ناخواه پیامدهای ناگوار اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و... را در بردارد، هیچ‌گاه نشان دهنده کارآمدی دستگاه عدالت کیفری در یک کشور نیست. لذا نظام عدالت کیفری با اتخاذ سیاست کیفری ارفاقی خاصه در جرائم سبک، علاوه بر کاهش تراکم پرونده‌های کیفری، افزایش اوقات قضات جهت رسیدگی با دقت بیشتر در پرونده‌های مهمتر، کاهش اطاله دادرسی، کاهش جمعیت کیفری، کاهش هزینه‌های بار شده بر دولت و نیز امتناع از برچسب زنی در وهله اول جهت‌گیری اخلاقی و تربیتی و اصلاح‌گری اجتماعی بوده است. در نوشتار حاضر به روش توصیفی تحلیلی به چستی معافیت از کیفر از نظر فقه و حقوق اسلامی و ارتباط آن با اخلاق و تربیت فردی و اصلاح‌گری اجتماعی پرداخته است.

واژگان کلیدی

اصلاح اجتماعی، تربیت اخلاقی، عدالت کیفری، معافیت از کیفر، ارفاق کیفری.

۱. دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، واحد اصفهان، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان (خوراسگان).

۲. عضو هیأت علمی گروه جزا و جرم‌شناسی، واحد اصفهان، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان (نویسنده مسئول).

Email: dr.malmir1@gmail.com

۳. استادیار و عضو هیأت علمی گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان).

پذیرش نهایی: ۹۸/۱۰/۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۶/۷

طرح مسأله

با توجه به اینکه همواره جرم و مجازات و ساز و کارهای حمایتی آن در نظام کیفری ما بر گرفته از فقه و نتایج مکاتب علمی جرم‌شناسی می‌باشد. لذا معافیت از مجازات یکی از نوآوری‌های جدید در حقوق کیفری می‌باشد در این فصل با عنایت به اینکه از منظر حقوق کیفری نهاد معافیت از کیفر مورد ارزیابی و بررسی قرار می‌گیرد لذا ابتدا به سبک و سیاق حاکم بر آثار علمی ابتدا به تعریف جرم و بزه و مجازات از منظر حقوق و سپس نهاد معافیت از مجازات و چرا و چیستی و رویکرد نظام تقنینی در این مهم مورد ارزیابی قرار خواهد گرفت.

برای شناخت شخصیت در مرحله اجرای حکم نیز به مأموران اجرا اجازه خواهد داد که با توجه به نتایج حاصل از اجرای حکم، تأثیر آن را در مورد هر محکوم مورد بررسی قرار داده و دریابند که آیا نتایج مطلوب بدست آمده و با اینکه بایستی در روش اجرای حکم متناسب با شخصیت محکوم تغییراتی داده شود؛ و بدین ترتیب با امعان نظر در نتایج بدست آمده اقدامات بعدی را پی‌ریزی نمایند باز هم در مقابل مقایسه مثل طبیعی است که در هر مورد با توجه به نتایج بدست آمده از داروهای قبلی، روش معالجه را تعیین و تعقیب می‌نماید. مجموع این اقدامات که بر مبنای شناسایی شخصیت محکوم استوار است، از مباحث بسیار مهم جرم‌شناسی بالینی بوده و به قاضی و مأمورین اجرا حکم فرصت خواهد داد که به نحوی اقدام نمایند که هم عکس‌العمل تعیین شده متناسب با شخصیت محکوم باشد و هم با بازسازی وی به نحوی اقدام گردد که فراتر از سازمان ملل است.

حقوق جزای ایران که اقتباس شده از فقه جزایی اسلامی که از نهادهای پیشرفته نظام حقوقی است می‌باشد؛ معافیت از کیفر را در راستای عدالت کیفری و اصلاح‌گری اجتماعی مورد توجه قرار داده است.

واژه‌شناسی تحقیق

مفهوم جرم

طبق ماده ۲ قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰ هر فعل یا ترک فعلی که در قانون برای آن مجازات تعیین شده باشد، جرم محسوب می‌شود. بنابر بر ظاهر ماده فوق اگر شخصی فعلی انجام دهد که از نظر قانون جرم شناخته شود، مجرم محسوب شده و مستحق مجازات خواهد بود. این تعریف به خوبی مبین ماهیت جرم نیست چه قصد مرتکب در آن نقشی ایفاء نمی‌کند بنابراین اگر کسی عملی انجام دهد که طبق قانون جرم بوده مجرم تلقی می‌گردد حتی اگر سهواً چنین فعلی از او سر زده باشد. علمای حقوق کیفری هر یک جرم را به گونه‌ای تعریف کرده‌اند. (عارفیان، خسروی مرول، ۱۳۹۶، ۱۳) هر یک از این تعاریف با تمام ژرفکاوی اغلب از گرایش‌های نظری مکتب‌های خاصی ملهم بوده است. برای نمونه مکتب عدالت مطلق

جرم را «هر فعل مغایر اخلاق و عدالت» تعریف کرده است و یا بنا به تعریف گاروفالو «جریحه دار کردن آن بخش از حس اخلاقی که احساسات بنیادی نوع خواهانه یعنی شفقت و درستکاری را شامل می‌شود»

(اردبیلی، ۱۳۹۷، ۵۴) در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ از جرم تعریف نشده است، فقط در ماده ۲ قانون مجازات اسلامی در بیان اوصاف جرم آمده است: «ماده ۲- هر رفتاری اعم از فعل یا ترک فعل که در قانون برای آن مجازات تعیین شده است جرم محسوب می‌شود.

مفهوم معافیت از مجازات

مفهوم لغوی: معافیت در لغت به معنی شفقت، بخشیده و آمرزیده شده، عفو کرده، بخشوده و معاف معنی شده است. در ترمینولوژی حقوق به معنی عفو از حق، به معنی چشم پوشی از حق خود به نفع طرف آمده است. (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۲، ۱۷۴)

مفهوم اصطلاحی: عبارت است از نهادی است که قانون گذار در صورت احراز جهات تخفیف چنان چه دادگاه پس از احراز مجرمیت، تشخیص دهد که با عدم اجرای مجازات نیز مرتکب، اصلاح می‌شود در صورت فقدان سابقه کیفری مؤثر و گذشت شاکی و جبران ضرر و زیان یا برقراری ترتیبات جبران آن می‌تواند در جرایم تعزیری درجه ۷ و ۸ اعمال نماید. از در تعیین نوع و مقدار مجازات برای عمل مرتکب قواعد متنوع کیفری مانند معافیت، سبب های تخفیف و تشدید مجازات مؤثر هستند. (ساولانی، ۱۳۹۵، ۳۳۹) معافیت در مفهوم لغوی عبارت است از بین رفتن کل و یا جزء چیزی که بر ذمه می‌باشد. در مفهوم حقوق کیفری تعریفی جامع از آن ارائه نگردیده است صرفاً قانون گذار در ماده ۳۹ قانون مجازات به ذکر انواع و شرایط آن بسنده کرده است. بنابراین سبب های معافیت مبنای واحدی ندارد و این سبب ها به طور حصری در قانون احصاء گردیده است. و هر جا تاثیر بگذارد مانع از اجرای مجازات می‌گردد. سبب های مذکور عبارت است از: عذرهای معاف کننده، معافیت قضایی، مصونیت ها و صغر، عوامل رافع مسئولیت کیفری و عوامل موجهه جرم (ساولانی، ۱۳۹۵، ۳۰۰)

مفهوم عفو

عفوی به تعبیر دقیق تر عفو شخصی، اسقاط حق و ابراء ذمه دیگری است از سوی ذیحق، نسبت به حقی که بر او دارد. عفو شخصی در حقوق کیفری مترادف «گذشت» است و در جرایم علیه تمامیت جسمانی اشخاص، عبارت از صرف نظر کردن مجنی علیه ی ورثه او از پیگیری حقوقی است که در اثر جرم و جنایت به آن تعلق گرفته است. عفو هم چون ابراء، عمل حقوقی یک جانبه و در زمره ایقاعات به شمار می‌رود و تحقق آن نیازی به تلاقی دو اراده ندارد. (ملا علی قزوینی، ۱۳۶۹، شهیدی، ۱۳۶۸)

اصلاح و درمان در معافیت از مجازات از منظر فقه جزایی

هرچند در گذشته نیاز چندانی برای مطرح کردن فلسفه احکام اسلامی بالاخص احکام جزایی نبود لکن امروزه از آنجا که احکام اسلامی مبنای اداره یک جامعه قرار گرفته است و کلیه روابط حقوقی مردم و ممالک اسلامی براساس آن تنظیم می‌گردد و همچنین این احکام اسلامی از طرف دشمنان اسلام و حتی از طرف برخی از مسلمانان مورد هجمه و تردید واقع شده است. از اینرو لازم است اندیشمندان مسلمان با یک تالش جدی در راستای دفاع از عقلانی بودن احکام شریعت گام بردارند و با بیان فلسفه احکام، برتری احکام اسلامی را بر هر قانون و حکم دیگری به اثبات رسانند. (عباس زاده مهینه، ۱۳۹۵، ص: ۵۰)

لکن ضرورت و اهمیت تلاش جهت تبیین فلسفه احکام جزایی اسلام بسیار بیشتر است زیرا اول اینکه: احکام جزایی اسلام با سایر قوانین و مقررات کیفری تفاوت زیادی دارد و بسیاری از احکام جزایی اسلام نسبت به سایر مکاتب حقوقی منحصر به فرد است چرا که یکی از مهمترین ساختارهای حقوقی هر جامعه، نظام جزایی آن است که قوانین و مقررات کیفری را در خود دارد. دوم اینکه: احکام کیفری به حقوق و آزادی‌های فردی مربوط می‌شود و حکومت اسلامی بر اساس این احکام در حقوق و آزادی‌های فردی دخالت می‌کند لذا این می‌تواند عاملی برای اعتراض مجامع بین‌المللی در خصوص عدم رعایت حقوق بشر در جوامع اسلامی باشد. همچنان که امروزه شاهد آن هستیم حتی برخی از کشورها به خاطر اجرای احکام اسلامی از سوی جوامع بین‌المللی مورد ستم و تحریم واقع شده‌اند. سوم اینکه: شبهه تحول در شرایط و خصوصیات زندگی اجتماعی، مانع از این است که احکام اسلام، برای تنظیم روابط مردم در یک زندگی ساده و ابتدایی وضع گردیده است بتواند در حال حاضر نیز به تنظیم روابط اجتماعی مردم بپردازد. چهارم اینکه: انسان همواره دارای کرامت و عزت نفس است پس چرا در اسلام به جای باز پروری مجرم، دست به مجازات و تنبیه او می‌زنند زیرا مجازات‌هایی مانند شلاق زدن و حبس کردن، شخصیت و کرامت انسان را زیر سؤال می‌برد و این در حالی است که انسان مجرم به صرف ارتکاب جرم از انسانیت ساقط نمی‌گردد. (عباس زاده مهینه، ۱۳۹۵، ص: ۵۰) امروزه کارکرد جدیدی مطرح شده است که با عنوان کارکرد ترمیمی شناخته می‌شود. در این میان در رسالت فایده‌گرا، سه رویکرد عمده وجود دارد که عبارتند از "عبرت‌آموزی و ارباب‌بازسازی و اصلاح" و "حذف و طرد". که اساس و مبنای هر دو رویکرد و آثار آن برگرفته از فقه امامیه و قرآن، احادیث و روایات به کرات این مهم را تایید کرده‌اند. بر همین اساس امروزه در میان پاسخ‌های کیفری مقرر در قانون و سیاست‌های مرتبط می‌توان مشاهده نمود که رویکرد اصلاح و درمان جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص داده است. نهادهای تخفیف و معافیت از مجازات، خود از جمله نهادهایی هستند که رویکرد اصلاح مدار در آنها بسیار پر رنگ

است. (نجفی ابرند آبادی، ۱۳۸۷، ۲۳)

جایگاه عفو در فقه اسلامی

بررسی منابع اسلامی نشان می دهد که (گذشت) یکی از اصول اساسی در برخورد با لغزش افراد با ایمان است. قرآن کریم، حتی در همان آیاتی که کیفر و مجازات را برای مجرمان و گناهکاران تشریح می کند و مؤمنان را از خطر و زیان آنان برحذر می دارد، گذشت و چشم پوشی از خطایشان را نیز به عنوان یک ارزش برتر مطرح می سازد. به عنوان مثال، در آیه ای، پس از بیان چگونگی حکم قصاص می فرماید: (فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ، فَأَتْبَاعُ بِالْمَعْرُوفِ وَ آدَاءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ...) (بقره (۲)، آیه ۱۷۸).

پس اگر کسی از سوی برادر (دینی) خود مورد عفو قرار گیرد (و از قصاص او صرف نظر شود)، باید از راه پسندیده پیروی کند و (دیه را) با نیکی به عفو کننده بپردازد. نکته جالبی که از تعبیر (مِنْ أَخِيهِ) در آیه مزبور به دست می آید، این است که قرآن رشته برادری را در میان مسلمانان، حتی بعد از ریختن خونهای ناحق، همچنان برقرار می داند و برای تحریک عواطف، ولی مقتول را برادر قاتل معرفی می کند و با این تعبیر، آنان را به عفو و گذشت تشویق می نماید.

در آیه دیگری، گذشت در برابر خشونت نیازمندی که بر اثر هجوم گرفتاریها، گاهی پیمانانه صبرشان لبریز شده و سخنان تند و خشونت آمیزی بر زبان می رانند را ستوده، می فرماید: (قَوْلُ مَعْرُوفٍ وَ مَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتَّبِعُهَا أَذَى وَاللَّهُ عَنِي حَلِيمٌ) (بقره (۲)، آیه ۲۶۳). گفتار پسندیده (در برابر نیازمندان) و عفو (و گذشت از خشونت های آنان) از بخششی که آزادی در پی آن باشد، بهتر است و خداوند، بی نیاز و بردبار است. بدیهی است که تحمل خشونت این گونه افراد و گذشت از برخوردهای زننده آنان، بویژه اگر با قول معروف، یعنی سخن نیک و دلداری، دلجویی و راهنمایی همراه باشد، از عقده هایشان می کاهد و به آنان آرامش می بخشد.

در آیه ای دیگر به مؤمنان توصیه می کند که حتی از لغزش کافران و منکران قیامت نیز (اگر مفسده نداشته باشد) بگذرند و کار آنها را به خدا واگذارند: (قُلْ لِلَّذِينَ آمَنُوا يَغْفِرُ اللَّهُ وَ لَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ آيَامَ اللَّهِ) (جاثیه (۴۵)، آیه ۱۴). به آنان که ایمان آورده اند بگو: کسانی را که روزهای (واپسین) خدا را امید ندارند، عفو کنند.

در آیه دیگری از پیامبر (ص) می خواهد که با (صفح جمیل) یعنی به طریقه نیکو از مجازات مجرم درگذرد: (فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ) (حجر (۱۵)، آیه ۸۵).

به طریق نیکو گذشت کن

از علی علیه السلام در تفسیر این آیه چنین نقل شده است: (صفح جمیل، عفو بدون عتاب و سرزنش مجرم است.) [تفسیر مجمع البیان، ج ۶، ص ۳۴۴، بیروت]. پیشوایان بزرگوار اسلام از یکسو در سیره عملی خود، انسانهای باگذشت و بزرگواری بودند، چنان که نقل شده روزی ابوهریره نزد امام علی علیه السلام آمد و سخنان ناروایی درباره آن حضرت گفت. فردای آن روز شرفیاب شد و خواسته‌هایی را خدمت حضرت مطرح کرد. حضرت علی (ع) همه آنها را برآورده ساخت. این کار امام بر برخی از اصحاب گران آمد و موجب اعتراض آنان شد. آن حضرت به ایشان فرمود: (إِنِّي لَأَسْتَحْيِي أَنْ يُغْلَبَ جَهْلُهُ عَلَيَّ وَ ذَنْبُهُ عَفْوِي وَ مَسَاءَلْتُهُ جُودِي) [بحارالانوار، ج ۴۱، ص ۴۹]. من از اینکه نادانی او بر علمم، گناه او بر عفووم و درخواست او بر بخشایشم چیره شود، شرم می‌کنم.

امام صادق علیه السلام فرمود: (إِنَّا أَهْلُ بَيْتٍ، مُرُوتُنَا الْعَفْوُ عَمَّنْ ظَلَمْنَا) [همان، ج ۷۱، ص ۴۰۱].

ما خاندانی هستیم که، جوانمردی مان گذشت از کسی است که بر ما ستم کرده است. و از سوی دیگر، پیروان خویش را به آن توصیه می‌کردند، چنان که امام علی (ع) در عهدنامه خود به مالک اشتر می‌نویسد: (فَأَعْطَيْهِمْ مِنْ عَفْوِكَ وَ صَفْحِكَ مِثْلَ الَّذِي تَتَّخِذُ إِنْ يَعْطِيكَ اللَّهُ مِنْ عَفْوِهِ وَ صَفْحِهِ)

آنان (مردم) را از عفو و اغماض خویش برخوردار ساز بگونه‌ای که دوست می‌داری خداوند تو را از عفو و اغماض خویش برخوردار سازد.

توبه و آثار تربیتی آن و معافیت از کیفر

تعزیر اگر از حقوق الهی باشد همه فقیهان عامه آن را مسقط تعزیر می‌دانند و اگر از حقوق مردم باشد با توبه از بین نمی‌رود. (حسینی، ۱۳۸۸، ۱۱) قانون‌گذار در قانون مجازات ۱۳۹۲ مجازات‌های تعزیری، مجازات‌هایی هستند که توسط شارع تعیین نشده و اختیار تعیین آن با توجه به شرایط زمان و مکان، به حاکم اسلامی داده شده است. در مجازات‌های تعزیری درجه ۵ تا درجه ۱ یعنی مجازات‌های حبس بالای دو سال تا حبس ابد و همچنین مجازات‌های موجب سلب حیات یا شلاق سنگین یا انفصال دائم از خدمات دولتی، توبه مجرم از جرم، موجب اعمال مقررات تخفیف در مجازات خواهد بود. البته دادگاه اجباری برای اعمال تخفیف ندارد و در صورتی که با ملاحظه وضع متهم، توبه وی را موثر بدانند، می‌تواند در مجازات وی تخفیف قائل شود. در مجازات‌های تعزیری درجه ۶ تا درجه ۸ که مجازات‌های سبک‌تری هستند؛ در صورت توبه مجرم، توبه موجب سقوط مجازات مجرم خواهد بود. در این مورد، دادگاه با احراز توبه مجرم،

باید مجازات فرد را ساقط کند. البته در دو مورد، در مجازات های تعزیری، مقررات توبه اعمال نخواهد شد. یکی اینکه اگر فرد مشمول مقررات تکرار جرم شده باشد، دیگر توبه وی پذیرفته نیست. و دیگری هم اینکه در تعزیرات منصوص شرعی، یعنی تعزیراتی که در شرع به آنها اشاره شده، مقررات توبه اعمال نخواهد شد. تعزیرات منصوص شرعی، آن دسته از جرایمی است که نصوص شرعی بر قابل تعزیر بودن و تعیین مجازات مرتکبین آنها وجود دارد، بدون اینکه این جرایم در زمره حدود شمرده شده باشند. یکی از تعزیرات منصوص شرعی در خصوص مجازات شهادت دروغ است که در زمره حدود ذکر نشده ولی بر تشهیر شخصی که به دروغ شهادت می‌دهد، تاکید شده است.

موقوفی تعقیب و مجازات به واسطه توبه در قوانین موضوعه

بر اساس بند (ج) ماده ۱۳ ق.آ.د.ک (کیفیات مخفف قانون آیین دادرسی کیفری) سال ۱۳۹۲ یکی از موارد صدور موقوفی تعقیب امر کیفری و همچنین موقوفی اجرای مجازات، توبه متهم در موارد پیش بینی شده در قانون مواد ۱۱۴ تا ۱۱۸ ق.م.ا. است. بر این اساس بند مذکور در ماده ۱۳ ق.آ.د.ک یکی از مواردی است که از طریق توبه هم تعقیب متهم و هم مجازات مرتکبین جرایم موقوف شده و مقام قضایی موظف است با احراز توبه مرتکب قرار مربوطه را صادر نماید. (عظیم زاده، ۱۳۹۶، ۶۳)

نقش توبه در جرائم بر ضد اخلاق و عفت عمومی

در بعضی از جرائم مستلزم حد، از قبیل زنا و مساحقه و غیره دادگاه دارای اختیاراتی برای تقاضای عفو و یا اعمال کیفر حد می باشد. مبحث پنجم از فصل یازدهم قانون مجازات اسلامی به موضوع "توبه مجرم" اختصاص دارد. بر اساس ماده ۱۱۴ این قانون، در جرایم موجب حد به استثنای قذف و محاربه، هر گاه متهم قبل از اثبات جرم، توبه کند و ندامت و اصلاح او برای قاضی محرز شود، حد از او ساقط می شود. همچنین اگر جرایم فوق غیر از قذف، با اقرار ثابت شده باشد، در صورت توبه مرتکب حتی پس از اثبات جرم، دادگاه می تواند عفو مجرم را توسط رییس قوه قضاییه از مقام رهبری درخواست کند.

تبصره ۱- توبه محارب قبل از دستگیری یا تسلط بر او موجب سقوط حد است.

تبصره ۲- در زنا و لواط هرگاه جرم به عفت، اکراه یا با اغفال بزه دیده انجام گیرد، مرتکب در صورت توبه و سقوط مجازات به شرح مندرج در این ماده به حبس یا شلاق تعزیری درجه شش یا هر دو آنها محکوم می شود. و نیز در تبصره یک ماده ۱۱۴ قانون مجازات اسلامی آمده است. این در حالی است که درباره سایر جرایم مستوجب حد از قبیل زنا، شرب خمر و موارد دیگری که در قانون آمده است، توبه تا قبل از اثبات جرم و نزد دادگاه اثر دارد، به این معنا که اگر فرد دستگیر و محاکمه شود و قرار مجرمیت نیز برای او صادر شود، اگر قبل از اثبات اتهام در

دادگاه توبه کند، حد از او ساقط می‌شود. درباره قذف نیز یک استثنا وجود دارد که در قانون نیز به آن اشاره شده است. در جرایم مستوجب حد به استثنای قذف و محاربه، هر گاه متهم قبل از اثبات جرم توبه کند، حد از او ساقط می‌شود.

تأثیر توبه بر عفو و یا تخفیف جرایم حدی علیه امنیت و نظم عمومی

با توجه به موارد فوق الذکر تأثیر توبه را بر سقوط، عفو یا تخفیف جرایم حدی علیه امنیت و نظم عمومی از نظر فقهای امامیه و قوانین موضوعیه ایران به شرح زیر مورد بررسی قرار می‌دهیم.

ماده ۲۷۹ ق.م.ا. محاربه را چنین تعریف می‌کند: «محاربه عبارت است از کشیدن سلاح به قصد جان، مال یا ناموس مردم یا ارباب آنهاست به نحوی که موجب ناامنی در محیط گردد. هر گاه کسی با انگیزه شخصی به سوی یک یا چند شخص خاص سلاح بکشد و عمل او جنبه عمومی نداشته باشد و نیز کسی که به روی مردم سلاح بکشد، ولی در اثر ناتوانی موجب سلب امنیت نشود، محارب محسوب نمی‌شود.» همچنین ماده ۲۸۱ ق.م.ا. راهزنان، سارقان و قاچاق‌چینی که دست به سلاح ببرند و موجب سلب امنیت مردم و راه‌ها شوند را از مصادیق محارب می‌داند. (عظیم زاده، ۱۳۹۶، ۵۶)

شبهه ناسازگاری معافیت از کیفر با اصلاح و تربیت مجرم

بر اساس مواد ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۷ ق.م.ا. سال ۱۳۹۲، توبه متهم باید برای مقام قضایی محرز گردد. در رابطه با نحوه و کیفیت احراز این امر چند احتمال وجود دارد؛ اول اینکه بنا را بر صحت نهاده اصل نیز بر صحت می‌باشد و در صورت توبه متهم و تصمیم بر ترک جرم و همچنین جبران مافات، توبه او پذیرفته و آثار حقوقی آن را که سقوط مجازات و در برخی موارد تخفیف مجازات است را اعمال نماییم. دوم اینکه با فرض شبهه در این مورد که آیا متهم در ادعای توبه خود صادق است یا نه؟ با توجه به قاعده دراء(محقق داماد، ۱۴۰۹، ۵۸) حدیث تدرء الحدود بالشبهات و اصل احتیاط، بنا را بر صدق گفتار متهم در توبه گذاشته و با عارض شدن شبهه، به جهت حفظ مال، جان و آبروی متهم، توبه او را پذیرفته و آثار حقوقی آنرا اعمال می‌کنیم.

اشکال شکست برنامه های اصلاح و درمان با اعمال معافیت از مجازات

یکی دیگر از اهداف مجازات‌ها بازپذیری مجدد اجتماعی بزهکار و اصلاح و درمان آنها می‌باشد. (ابراهیمی، ۱۳۹۱، ۱۱) اندیشه اصلاح و درمان بزهکار و بازسازی مجدد وی یکی از آموزه های فکری مکتب دفاع اجتماعی جدید می‌باشد. برنارد بولک معتقد است که: «اصلاح مقصر با این هدف است که او دوباره به راه خطا بازنگردد». (بولک، ۱۳۸۵، ۱۰۶) اندیشه اصلاح و درمان و بازپذیری در اسناد بین‌المللی منعکس شده است همه این معاهدات و مقررات و طرح‌های بین‌المللی و داخلی در جهت انسانی کردن مجازات حبس و اصلاح و درمان مجرمین

پیش بینی و ارائه شده بودند اما به لحاظ مشکلات و ایراداتی که بر معافیت از مجازات و نحوه اجرای آن و آینده و نظارت و کارکردهای آن و همچنین ابزارهای آن وارد می‌باشد جنبه‌های اصلاحی و بازپروری کیفر آن دچار تردید است به گونه ای که معافیت از کیفر امروزه علی‌رغم تاکید بر جنبه‌های اصلاح و درمان و بازپروری آن، نه تنها نتوانسته در درمان و اصلاح بزهکاران موفق باشد بلکه بر نرخ تکرار جرم، تجری و بی‌اعتنایی و همچنین سایر موارد ارتكابی توسط شخص معاف شده بعد از آزادی از زندان افزوده شده است. از جمله مواردی را که می‌توان در تائید عدم کارایی این نهاد (معاف از مجازات) در جلوگیری از ارتكاب جرم و اصلاح و درمان مجرمین موثر واقع نگردیده است.^۱

اصلاح اجتماعی و بازپروری اخلاقی در معافیت از مجازات

به این سان، اعمال نهاد تخفیف در معنای عام یا معافیت از مجازات در جرایم کم اهمیت با بررسی جوانب جرم شناختی از جمله پیش بینی اقدام جنایی مجرمان بالقوه و ظرفیت جنایی آن‌ها می‌تواند اثرات والایی از جمله اصلاح و تربیت این دسته از مجرمان و پیشگیری از تکرار جرم را داشته باشد بدون آنکه نیازی به توسل به ضمانت اجراهای کیفری باشد. اصلاح و بازپروری بزهکاران برای نخستین بار از سوی بنیان گذاران مکتب تحقیقی با رویکردی مجرم مدار مورد توجه قرار گرفت. (دانش، ۱۳۷۶، ۳۷۸) از نظر بنیان گذاران این مکتب نظام عدالت کیفری، مانند یک بیمارستان یا درمانگاه است که جرم را بیماری، بزهکار را بیمار و دست اندر کاران عدالت کیفری را پزشک و یا پیراپزشک می‌پندارند. (نیازپور، ۱۳۹۴، ۱۱۲) بنابراین ان بازپروری بزهکاران از طریق مکتب تحقیقی و با ماهیتی پزشکی وارد گستره عدالت کیفری شد اما به تدریج تحت تاثیر مطالعات و یافته‌های جرم شناسی به ویژه با ظهور جنبش دفاع اجتماعی نوین بازپروری بزهکاران دیگر در برگزیده تدابیر و اقدام‌های پزشکی و بالینی نبوده، بلکه سایر تدابیر و

۱ - همچنین به گزارش خبرگزاری ایسنا در اینترنت، قسمت فقه و حقوق در تاریخ ۸۲/۹/۱۹ رئیس سازمان زندان‌ها در همایش ۳ روزه راهکارهای علمی و فعالیت‌های مراکز مراقبت بعد از خروج اعلام کرد ۴۰ درصد زندانیان در دنیا پس از آزادی مرتکب جرم شوند و این رقم در کشور ما ۳۰ درصد است. در توجیه این امر به نظر می‌رسد که اصلاح و بازسازگاری در محیط بسته و تحت اجبار کارایی‌های لازم را نداشته و زندان با هر کیفیتی باشد باز هم اثر اصلاحی آن نسبت به اصلاح و بازسازگاری در اجتماع کمتر است. قبل از اینکه به توضیح کامل عوامل شکست برنامه‌های اصلاح و درمان بپردازیم خاطر نشان می‌شود که برخی از این عوامل نظیر تراکم جمعیت زندان و کمبود فضای مناسب گویای همان جمله است که در ابتدا گفتار مورد اشاره قرار گرفت و آن اینکه این دلایل به نوعی به مشکل از نوع اول دامن می‌زنند و کیفر حبس نتوانسته هدف خود را برآورده کند. از جمله عواملی که تاثیر بسزایی در عدم موفقیت برنامه اصلاح و درمان بزهکار در زندان دارند.

اقداماتی بازپرورانه از جمله تدابیر آموزش و پرورشی و تربیتی را نیز شامل می‌شود. به این سان، بازپروری بزهکاران عبارت است از به کارگیری مجموعه تدابیر و اقدام‌های نظام عدالت کیفری که بر بهبود نظام رفتاری مجرمانه و بازسازی شخصیت آن‌ها متمرکز است.

برای این که بتوان بزهکاران را با ارزش‌ها و هنجاری‌های اجتماعی وفق داد و دوباره آن‌ها را به جامعه برگرداند باید نظام عدالت کیفری قبل از هر چیزی با این پیش‌فرض که بزهکاران مانند سایر شهروندان (ناکردگان بزه) دارای پیشینه، قابلیت‌ها و توانایی‌هایی هستند که پیش از به کارگیری هر نوع اقدامی باید در راستای آموزش و پرورش و درمان آن‌ها گام برداشت. (غلامی، ۱۳۹۲، ۵۳) از این رو، به نظر می‌رسد با به کارگیری نهاد معافیت از مجازات در جرایم کم‌اهمیت، تاثیرات قابل توجهی از جهت اصلاح و بازپروری می‌توان بر رفتار بزهکاران مشاهده کرد. به این سان، نهاد معافیت از مجازات در جرایم کم‌اهمیت درجه ۷ و ۸ با هدف اصلاح و درمان، درصد تقویت کارآمدی نظام عدالت کیفری در زمینه بازپروری مجرمان بزهکاران می‌باشد زیرا، این نهاد هنگامی اعمال می‌شود که مقام قضایی پس از بررسی و تشخیص شرایط مواد ۳۷ و ۳۹ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ و بررسی جنبه‌های مختلف وضعیت فردی، خانوادگی، شغلی و محیطی بزهکاران و... با قطع فرآیند کیفری، گاهی در جهت اصلاح و بازپروری بزهکاران بر می‌دارند. در حقیقت نهاد معافیت از مجازات موضوع ماده ۳۹ و ۴۵ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ هنگامی از سوی مقام‌های قضایی اتخاذ می‌شود که آنان با بزهکارانی بدون سوء پیشینه، مرتکب جرم‌های غیر شدید، مایل به جبران خسارت‌های وارده بزه‌دیدگان و مواردی از این قبیل مواجه‌اند. بنابراین، آن‌گونه که طلایه دار نهضت دفاع اجتماعی نوین یعنی مارک آنسل معتقد است باید به قاضی این اجازه داده شود که هرگاه اجرای یک مجازات یا ادامه آن را نسبت به یک جرم بی‌نتیجه دانست، بتواند از اجرای آن خودداری کند که نهاد معافیت با ساز و کارهای مخصوص به خود این امکان را به مقام قاضی خواهد داد. (صلاحی، ۱۳۸۷، ۷۰)

سنجش معافیت از کیفر با تأکید بر اصلاح و تربیت اخلاقی مجرم

نهاد تخفیف و معافیت از کیفر از جمله نهادهای حقوق کیفری می‌باشند که به دنبال توسعه علوم جرم‌شناختی و لزوم برخورد هر چه صحیح‌تر با مجرمان و تأثیربخشی بیشتر به مجازات‌ها، آن‌هم متناسب با شرایط و اوضاع و احوال ارتکاب جرم و نیز خصوصیات مجرمان، از اهمیت بیشتری برخوردار شده و بیش از پیش مورد توجه قانون‌گذاران و مقامات کشورها قرار گرفته است. (علیزاده، ۱۳۹۲، ۲۵) با سازگارسازی و اصلاح مجرم‌همواره یکی از رسالت‌های مهم و اساسی قانون مجازات اسلامی محسوب می‌گردد در همین راستا قانون‌گذار در چارچوب مواد قانونی به تعریف و ایجاد نهادهایی پرداخته است. از جمله این نهادها، نهاد تخفیف و سقوط

مجازات است که تحت عنوان معاذیر قانونی قلمداد می گردد. حفظ مصالح عمومی و سیاست کیفری و توجه به مبانی جرم شناسی در مواجهه با پدیده مجرمانه ایجاب می کند، که مقنن انجام بعضی از امورات را به سببی، از مجازات معاف کند. گاهی شرایط ارتکاب جرم و یا خصوصیات فردی و اجتماعی مرتکب به نحوی است که ایجاب می نماید از مسئولیت مجرم کاسته شده و مجازات کمتری به او تحمیل گردیده و یا از مجازات معاف شود. در خصوص تخفیفات آنچه مورد توجه قرار می گیرد این است که قاضی می بایست در برخورد با آنها و به مجرد حصول یقین در اعمال آنها اقدام کند. حال اما آنچه در این بین مهم جلوه می کند این موضوع است که نقش قاضی در اعمال تخفیف چه میزان است و در صدور حکم به معافیت از کیفر اختیار قاضی تا چه میزان بر سرنوشت حکم اثرگذار می باشد.

نتیجه گیری

تاریخ تحولات کیفری نشانگر این واقعیت است که مقابله با جرم همواره یکی از دغدغه های جدی بشر بوده است و دولت ها همیشه تلاش می کرده اند با ابزارهای مختلف و راهکارهای جدید مانع ارتکاب و گسترش آن شوند. البته اصلاح‌گری اجتماعی و تربیت و بازپروری مجرم وجهه همت بوده است. در چند دهه گذشته دولت ها در پرتو تحول آموزه های حقوق کیفری و جرم شناسی در صدد متناسب سازی واکنش ها با شرایط جسمی و روانی بزهکاران هستند. یکی از ساز و کارهای متناسب سازی پاسخ های کیفری، توجه به توان تحمل کیفر بزهکاران می باشد. مبانی عدم تحمل کیفر را می توان در آموزه های فقهی، پزشکی، قضایی، اصول اقتصادی، مبانی اخلاقی و ... یافت(خانی، لکی، نصرآبادی، ۱۳۹۲: ۱۳۵). جایگاه معافیت از کیفر در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ در دو مفهوم عام و خاص قابل بررسی است. معافیت از کیفر در مفهوم عام را می توان شامل مواردی دانست که ممکن است قبل یا بعد از صدور حکم، مجازات نسبت به مجرم اجرا نگردد. این موارد عبارتند از؛ عفو، نسخ قانون، گذشت شاکی، مرور زمان و توبه و معافیت از کیفر در مفهوم خاص یعنی نهادهای مشابه نهادهای معافیت که شامل تعلیق اجرای مجازات و تعویق صدور حکم است که از ابتکارات قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ می باشد(احدی، فتحی زاده، ۱۳۹۳: ۱۱۲). معاذیر معافیت از مجازات به طور کلی بستگی به وخامت و خطرناکی جرم ندارد بلکه مربوط به سیاست کیفری بعضی از امور که مقارن با ارتکاب بعضی از جرائم و موجب معافیت مرتکب از مجازات به شمار آمده است. به همین جهت یک دستور کلی در این زمینه وجود ندارد که مربوط به همه جرائم باشد، بلکه در مورد هر یک از جرائم کیفیات خاص بنا به ملاحظات سیاست کیفری به عنوان معاذیر معاف کننده از مجازات شناخته شده است.

فهرست منابع

کتاب

- ۱- آشوری، محمد، (۱۳۸۸)، جایگزین های زندان یا مجازات های بینابین، چاپ اول، نشر گرایش
- ۲- آشوری، محمد، عدالت کیفری ۲ (مجموعه مقالات)، تهران: نشر دادگستر، چ دوم، ۱۳۹۴.
- ۳- اردبیلی، محمدعلی، (۱۳۸۹)، حقوق جزای عمومی، جلد نخست، چاپ ۲۴، تهران، نشر میزان
- ۴- اردبیلی، محمدعلی، (۱۳۹۳)، حقوق جزای عمومی، جلد ۳، تهران، نشر میزان
- ۵- الهام، غلامحسین، برهانی، محسن، درآمدی بر حقوق جزای عمومی (واکنش در برابر جرم)، تهران: نشر میزان، چ دوم، ۱۳۹۳.
- ۶- باهری، محمد، (۱۳۸۹)، نگرشی بر حقوق جزای عمومی، تهران، نشر مجد
- ۷- حق پناهان، عباس، (۱۳۸۳)، بررسی و تحلیل حقوقی و جرم‌شناسی قانون مجازات اسلامی در نظم حقوقی نوین، تهران، نشر جنگل
- ۸- شامیاتی، هوشنگ، (۱۳۹۳)، حقوق جزای عمومی، جلد ۳، تهران، نشر مجد
- ۹- صالح ولیدی، محمد، (۱۳۸۵)، حقوق جزای عمومی، جلد اول، چاپ ۱۲، تهران، انتشارات سمت
- ۱۰- نجفی ابرندآبادی، علی حسین (۱۳۷۹): از جرم مداری تا بزه دیده مداری، در: پنو ژرار و فیلیپو ولاژینا، بزه دیده و بزه دیده شناسی، ترجمه: روح الدین کرد علیوند و احمد محمدی، تهران، انتشارات مجمع علمی و فرهنگی مجد
- ۱۱- ولیدی، محمد صالح، (۱۳۷۴)، حقوق جزای عمومی، دفتر نشر داد

مقالات

- ۱۲- احدی، فاطمه؛ فتحی زاده، نوشین، (۱۳۹۳)، "آسیب شناسی نهاد بدیع معافیت از کیفر"، فصلنامه علمی - پژوهشی فقه و مبانی حقوق اسلامی، سال هفتم، شماره ۲۲، ص ۹۷-۱۱۶
- ۱۳- افشین پور، مصطفی؛ نقوی، مهدی، (۱۳۹۷)، "سیاست کیفری امنیت مدار ایران در تعدیل مجازات ها"، فصلنامه حقوق خصوصی و کیفری، شماره ۳۶، ص ۱۲۵-۱۴۵
- ۱۴- توجهی، عبدالعلی، (۱۳۹۳)، "درآمدی بر نهاد تعویق صدور حکم در حقوق ایران، آلمان و فرانسه"، مجله پژوهش حقوق کیفری، دوره ۲، شماره ۵، ص ۹۳-۱۱۹
- ۱۵- پورقهرمانی، بابک؛ نگهدار، ایرج، (۱۳۹۶)، "ارزیابی رویکرد قضات به اعمال نهادهای ارفاقی جدید (مطالعه موردی محاکم کیفری استان کردستان)"، مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دوره ۴۸، شماره ۲، ص ۲۲۷-۲۵۵
- ۱۶- حاجی تبار فیروزجایی، حسن، (۱۳۸۷)، "جایگاه جایگزین های حبس در نظام عدالت کیفری ایران (حال و آینده)"، مجله حقوقی دادگستری، دوره ۷۲، شماره ۶۴، ص ۶۸-۸۸
- ۱۷- خانی، محمد؛ لکی، زینب؛ نصرآبادی، محمدعلی، (۱۳۹۲)، "عدم تحمل کیفر؛ مبانی و معیارهای حقوقی-پزشکی"، فصلنامه حقوق پزشکی، سال هفتم، شماره ۲۶، ص ۱۱۱-۱۳۸

- ۱۸- جمشیدیان، مهرداد، (۱۳۹۳)، "بررسی خاستگاه و جایگاه موارد معافیت از مجازات در فقه و حقوق کیفری"، طرح پژوهشی ویژه نخبگان نیروهای مسلح، سازمان قضائی نیروهای مسلح
- ۱۹- سلیمی، عبدالحکیم، (۱۳۸۱)، "تأملی بر حد و تعزیر جرائم با تکیه بر زمان و مکان"، مطالعات راهبردی زنان، شماره ۱۷
- ۲۰- فرهنگ، مجتبی؛ آقایی نیا، حسین، (۱۳۹۵)، "جلوه‌های عدالت ترمیمی در نهادهای موجب سقوط کیفر در قانون مجازات اسلامی"، فصلنامه پژوهش‌های دانش انتظامی، سال ۱۸، شماره ۲۱- عبادی، حسین، (۱۳۹۴)، "امکان تعویق صدور حکم محکومیت در خصوص متهمان جرائم مواد مخدر و روان گردان"، فصلنامه اجتماعی و اعتیاد، دوره ۲، شماره ۵، ص ۱۱۵-۱۳۶
- ۲۲- عالی پور، حسن؛ توحیدی نافع، جلال، (۱۳۹۴)، "تعویق صدور حکم تأخیر در اجرای عدالت یا تغییر در اجرای عدالت؟"، مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دوره ۲، شماره ۴، ص ۳۱۱-۳۳۱
- ۲۳- کاکو جویباری، علی، (۱۳۹۶)، "معافیت از کیفر در قانون مجازات ایران و فرانسه"، مطالعات علوم سیاسی، حقوق و فقه، دوره ۳، شماره ۱/۲، ص ۱۰۱-۱۱۵
- ۲۴- مرادی، قاسم؛ ملکی، سبحان، (۱۳۹۶)، "درآمدی بر نهاد معافیت از کیفر"، مجله مطالعات علوم سیاسی، حقوق و فقه، دوره ۳، شماره ۴، ص ۱۱۲-۱۱۹
- ۲۵- نوریها، رضا، (۱۳۸۰)، "تعدیل شدت مجازات: تخفیف کیفر"، مجله تحقیقات حقوقی، دوره ۴، شماره ۱۲۹.
- ۲۶- یزدی، جلال، (۱۳۹۴)، "معافیت از کیفر از منظر حقوق کیفری"، دومین همایش ملی عدالت، اخلاق، فقه و حقوق
- تقریرات**
- ۲۷- جمادی، علی، تقریرات حقوق کیفری عمومی مقطع دکتری، به کوشش رامین رستمی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد یاسوج، نیمسال تحصیلی ۹۶-۹۷.